

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE İLKÖĞRETİM KONULU LÂYİHALAR (1876-1908)

Gülmisâl EMİROĞLU*

Özet

II.Abdülhamid döneminde eğitim problemleri devrin devlet adamlarının üzerinde yoğunlaştığı bir konudur. Genel olarak devlet sorunlarının çözümüne yönelik tavsiyeler içeren lâyiha türü belge takdiminin gelenekleştiği bu dönemde özellikle ilköğretim kademesinin problemleri ele alınmıştır. Lâyihalarda ilköğretim kademesine temelde iki misyonun yüklendiği görülmüştür. Müşterek bir program çerçevesinde Türkçe eğitim yapan ilköğretim okulları sayesinde siyasî birliğin devamını sağlamak bu kademenin birinci görevi kabul edilmiştir. Diğer ise ülke genelinde eğitim seviyesi en düşük grup olması sebebiyle Türklerin eğitim seviyelerini yükseltmektir. Lâyihalarda söz konusu kademeyle yönelik olarak tespit edilen başlıca konular ise şunlardır; yeni öğretim usûllerinin (usûl-i cedîd) uygulandığı ilköğretim okullarının yaygınlaştırılması, yeni malî kaynakların bulunması, öğretmen ihtiyacının karşılanması.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, İlköğretim, Lâyiha, Usûl-i Cedîd

Abstract

In the II.Abdülhamid period education problems were the subject to which the statesmen of that period attached importance. In this period where the documents including the presenting of "lâyihas" became traditional in general, particularly the problems of the primary school have been examined. In "lâyihas", it has been understood that two main mission were loaded into the primary school level. In the framework of a common programme, it is accepted that providing the continuity of political union thanks to the primary schools having Turkish teaching system is the first duty of these schools. The other duty is to ensure the development of Turkish people's education levels because they have been the grup having the least education level. In "lâyihas" the main subjects related to this subject are as follows; making the primary schools in which

* Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Araştırma Görevlisi

new teaching methods (usûl-i cedîd) common, finding new financial sources, meeting the need of teacher.

Key Words: Education, Primary Education, Lâyiha, Usûl-i Cedîd (New Teaching Method)

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir “geçiş devri” olarak değerlendirilen II. Abdülhamid dönemi, hem meselelerin nitelik ve nicelik itibariyle ciddiyet taşıdığı ve hem de tespit edilen meselelerin çözümüne dair çalışmaların yoğunluk kazandığı bir dönemi ihtiva eder. Ferdî ve kurumsal plânda ıslahat anlayışının hüküm sürdüğü bu yıllar aynı zamanda lâyiha takdiminin de gelenekselleştiği bir devirdir.

Genel olarak 19.yüzyıla bakıldığında, kesin bir tarihi olmamakla birlikte 17.yüzyılda başladığı kabul edilen ve önceleri askerî ve siyasî plânda hissedilen çözümlüşün, bu yüzyıla gelindiğinde bütün kurumsal yapılarda kuvvetle müşahede edildiği görülmektedir¹. 1699 Karlofço Andlaşması ile başlayan toprak kaybına, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması sonucunda bağımsız olan Kırım’la birlikte müslüman topraklar da katılmış, ayrıca merkezî otorite, uzak eyaletler üzerindeki nüfuzunu kaybederek âyânların şahsî ordu ve hazine sahibi olmasını engelleyememiştir². Modern çağın askerî silah, teçizat ve talim usûllerinden mahrum kalan ordu, yıllar boyu devam eden savaşlarla yıpranarak aslî vazifelerinin dışına çıkmış, ordunun üçte ikisini oluşturan sipahilerin eğitimi ile sorumlu olan tımar sistemi, ziraî alana da sirayet eden bir zafiyet içerisine girmiş, tımar sistemi yerine ikame edilmek istenen iltizam usûlü ise kontrol altına alınamamıştır³. Tımar sisteminin çökmesi ve tarıma bağlı gelirin düşmesi, Avrupa ticaret sermayesiyle ittifak halinde çalışan ve devlet hazinesi aleyhine iktisadî fazlayı denetleyen mültezim hiyerarşisini ortaya çıkarmış; kapitülasyon ve iktisadî reformlarla devlet ham madde ihracatçısı ve mâmül mal ithalatçısı durumuna getirilmiş olup gelirin büyük bir kısmını ellerinde tutan yabancı uyruklu kişilerin vergi dışında kalmasına yol açmış ve özellikle 1838 Ticaret Andlaşması ile de yerel zanaatlar ihmal edilmiştir⁴. İlk defa 1854’de alınmaya başlanan dış borçlar ise Sultan Abdülaziz’in saltanatının son yıllarında bütçenin dörtte üçünü oluşturmuş ve müteakiben, değil ana para, faizinin dahi ödenmesinde güçlük

¹ Sâmîha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, C.2, 2.Baskı, Damla, İstanbul 1978, s.34.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev.Metin Kırıatlı, 3.Baskı, TTK, Ankara 1988, s.30; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.5, 5.Baskı, TTK, Ankara 1988, s.7; Emine Kıray, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim, İstanbul 1993, s.63.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.4, B.1, 4.Baskı, TTK, Ankara 1988, S.621-623; Sâmîha Ayverdi, a.g.e., s.28-30, 62; Bernard Lewis, a.g.e., s.53.

⁴ Emine Kıray, a.g.e., s.196-201.

çekilmeye başlanmıştır⁵. Siyasî ve kültürel hayatın girift yapısı içerisinde eğitim müesseselerini ise söz konusu gerilemeden muaf tutmak ise mümkün değildir.

Devletin içinde bulunduğu çözülüş ve inhitat devirleri devlet adamlarını mevcut problemlere çare aramağa ve çözüme yönelik tedbirler düşünmeğe sevk etmiş ve hatta teklif ve tavsiyeler raporlaştırılarak konu ile ilgili mercie takdim edilmiştir. Hâlihazırda halledilemeyen problemlerin sebep ve neticeleri ile, büyük miktarda hazırlayan kişinin tedbir ve tavsiyelerini ihtiva eden ve genellikle memuriyet sonunda sunulan bu raporlara “lâyiha” denilmektedir⁶. Kütükoğlu, lâyiha türü belgenin taslak mânâsını da içerdiğini ifade etmektedir⁷.

Problemlerin geniş bir alana yayılarak derinleşmesini takiben, 1631 tarihli Koçi Bey’in yazdığı Risâle ile başlayan münferit lâyiha takdimi, özellikle Tanzimat ve II.Abdülhamid dönemlerinde bir devlet geleneği haline gelmiştir⁸.

Tanzimat öncesinde daha ziyade siyasî ve askerî mahiyet arz eden lâyhalar Tanzimat, II.Abdülhamid ve II.Meşrutiyet dönemlerinde ele alınan problemler açısından çeşitlilik göstermektedir. Çünkü devletin devam ve bekâsının artık tek başına siyasî ve askerî değil iktisadî ve sosyal tekamülü sağlayacak daha geniş çaplı düzenlemelerle mümkün olduğu anlayışı, bu alanlarda yaşanan sıkıntılarla orantılı olarak kabul görmeye başlamıştır. Bu fark edişin bir neticesi olarak II.Abdülhamid döneminde, daha önceki lâyihalarda da bahsedilmekle birlikte eğitim meselelerine geniş yer verilmiştir.

Buradan hareket edildiğinde özellikle kurumsal plânda eğitime yönelik “düzenleme”, “iyileştirme” ve kısmî olarak da “yenileme” faaliyetlerine ağırlık verildiği II.Abdülhamid dönemi lâyihalarında ele alınan konular, tespit edilen meseleler ve getirilen çözüm önerileri bu araştırmanın amacını oluşturmaktadır.

Eğitim en geniş mânâda, toplumun idealleri ve ihtiyaçları doğrultusunda belirlenmiş “fert” ve “toplum” modelini inşâ sürecidir. Fakat bu inşâ sürecinin idealize edilerek uygulanması, umumiyetle tarihî temellere dayalı olarak gelişmektedir. Bu sebeple formel ve informel eğitim sürecini, tarihî süreklilik ve bütünlük anlayışı içerisinde ele alma mecburiyeti bulunmaktadır. Böyle bir yaklaşım, belirli bir döneme ait eğitim sisteminin içinde bulunduğu durumu sebep ve sonuçları ile değerlendirme imkânı verecektir. Öncelikle bugünkü eğitim sisteminin gelişim seyrini anlayabilme ve bugün gelinen noktayı değerlendirebilme noktasında tarihi süreklilik kavramı çeşitli imkânlar sunar.

Bu noktada II. Abdülhamid dönemi eğitim lâyihalarını incelemenin, hem söz konusu döneme ait meselelerin tesbiti, hem bu meselelerle bugün arasında bir ilişkinin tesisi ve hem de eğitim sisteminin tarihî gelişim seyrini ortaya koymada

⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, Sad.Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1985, s.173-174.

⁶ Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı Belgelerinin Dili**, Kubbealtı, İstanbul 1994, s.335-336.

⁷ Aynı. Ayrıca muhteva itibarıyla lâyihaya yakın olan ve ıslahata yönelik fikirler içeren ariza, tahrirat, maruzat ve takrirler de konu ile ilgisi nispetinde ele alınmıştır.

⁸ **Koçi Bey Risâlesi**, Zuhuri Danışman, MEB, İstanbul 1993.

faydalar sağlayacağı kanaatindeyiz. Bilhassa söz konusu lâyhalar, bugün karşılaşılan eğitim problemlerinin kaynağına inilerek dün-bugün ilişkisinin kurulmasında, tarihî dönem içerisinde getirilen teklif ve tavsiyeleri ve hatta icraatların sonuçlarını belirlemede yine bugüne yönelik belirli ölçüde veriler sunabilir.

Ayrıca yine tarihî süreklilik kavramı esasınca hareket edildiğinde I. Abdülhamid dönemi eğitim lâyhaları, dönemin eğitim sistemini ve eğitime yüklenen mânâ ve misyonu ortaya koymada fayda sağlayacaktır ki bu aynı zamanda radikal bir mahiyet taşıyan Türk İnkılâbını gerçekleştiren neslin yetiştiği ortamı anlayabilmeyi de mümkün kılar. Lâyhaların dönemin devlet adamları ve aydınları tarafından kaleme alındığı göz önünde bulundurulursa meselelerin teşhisi ve çözümünde takındıkları yaklaşımlar yoluyla lâyiha sahibinin ve yine belirli ölçüde dönemin zihnî yapısının da belirlenebileceği düşünülebilir. Son bir nokta olarak belirtilmelidir ki II. Abdülhamid dönemi eğitim sisteminde yapılmış ve yapılacak herhangi bir yenilik hem hassas siyasî dengelerinin bir sonucu hem de yeni denge unsurları geliştirmenin bir vasıtası olarak değerlendirildiğinde söz konusu döneme ait eğitim lâyhaları çeşitli alanlara dair veriler de sunabilir. II. Abdülhamid dönemi eğitim lâyhalarını incelemek söz konusu faydaları temin açısından önem taşımaktadır. Şimdi, II. Abdülhamid döneminde ilköğretimin amacı ve önemine anahatlarıyla bakmak istiyoruz.

2.II.ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE İLKÖĞRETİM KADEMESİNİN ÖNEMİ ve MİSYONU

II. Abdülhamid döneminde ilköğretimin, hem siyasî ve hem de kültürel bir problem olarak kabul edildiği, önem ve misyonunun da bu çerçevede ele alındığı görülmektedir.

Özellikle siyasî açıdan gayr-i Türk tebanın bağımsızlık hareketleri, Tanzimat'la birlikte eğitimin, "Osmanlı milleti"nin varlığını vurgulamak üzere yapılandırılmasına yol açmıştır. "Osmanlı vatandaşlığı"nın bütün unsurlara benimsetilmesi, dönemin siyasî ve kültürel çalışmalarının esasını teşkil etmiştir. Bu çerçevede eğitimde lisan birliğinin tesisi de önem kazanmıştır. Bazen Osmanlıca bazen de Türkçe olarak ifade edilen millî lisanın bütün okullarda birleştirici bir unsur olması gerektiği çeşitli belgelerde ısrarla benimsenmiştir⁹.

Bu fikrin ateşli bir savunucusu olan Damad Mahmut Paşa, 8 Nisan 1882 tarihli arızasında ilmin ilerlemesini millî terbiye ve İslamî esaslara bağlarken, merkeze millî lisanı yerleştirmektedir¹⁰. Damad Mahmut Paşa, yabancı dille öğretimin yaygınlaştığı ve bunun durdurulması gerektiğini ifade ederek eğitimin millî lisanla

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım. No:A, Evrak No:21/ III-c, Zarf No:21, Karton No:131 (Bundan sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi için BOA, Yıldız Esas Evrakı için YEE, Kısım, Evrak, Zarf ve Karton No'ları için sıra ile K., E., Z. ve K. kısaltmaları kullanılmıştır); K.31, E.1374, Z.115, K.84 (Bkz. Ek:1); K.15, E.1295, Z.74, K.14 (13 Eylül 1892-Rıdvan Paşa).

¹⁰ BOA, YEE, K.31, E.1374, Z.115, K.84.

yapılmasını, özellikle ortaöğretim kurumlarında görülen Fransızca eğitimin ihtiyacın üstünde bir seviyede verilmesi sebebiyle verimsiz olduğunu belirtir.

Nitekim, dönemin sadrazamı Halil Rıfat Paşa da, meseleye ilköğretim noktasından bakarak, siyasî gelişmelerin ve Avrupa menşeli akımların gayr-i müslim teba üzerindeki tesirlerinin giderilmesi için müslim ve gayr-i müslim halkın birlikte eğitilmesini gerekli görmektedir¹¹. Paşa, 29 Nisan 1896 (17 Nisan 1312) tarihinde Müşir Şakir Paşa'ya hitaben yazdığı maruzatta, eğitim dilinin Türkçe olması kaydıyla bütün unsurları bünyesinde barındıracak olan ibtidâiler yolu ile, Osmanlı Devleti'ne bağlı teba yetiştirebileceğini ve bunun mecburiyet arz ettiğini düşünmektedir.

11 Temmuz 1897 (29 Haziran 1313) tarihli bir başka lâyhada da dilin birleştirici özelliğinden istifade edilerek karışık ibtidâilerde Türkçe eğitimin yapılması tavsiye olunmaktadır¹².

Asgarî müşteregi temin edecek olan dilde birliğin yanı sıra ilköğretimde idarî birliğin de tesisi gerekli görülmektedir. Nitekim Sivas maârif müdürü, bu noktaya temas ederek siyasî açıdan çıkabilecek problemlere mahal vermemek için cemaat idaresinde bulunan okulların da bir an evvel devlet idare ve kontrolü altına alınması lüzumunu vurgulamaktadır¹³.

Bu durum, eğitim hizmetlerini devlet uhdesinde toplamaya ve böylece devlete bağlı vatandaş yetiştirmeye yönelik Avrupa'daki gelişmelerin ve bu gelişmelerin muhtelif unsurlar üzerindeki etkisinin, Osmanlı devlet adamlarınca fark edilerek, söz konusu meseleleri yine meselelerin kaynağından harekete ve siyasî bir mecburiyet içerisinde çözüme çalışmalarına delalet etmektedir. Eğitimin, siyasî idealler doğrultusunda ele alınması lüzumu, yukarıda da ifade edildiği üzere devlet adamlarını, birleştirici unsurların kullanımına ve program, lisan ve idare olmak üzere ilköğretim kademesinde birliğin tesisine yöneltmiştir.

İlköğretimin ikinci önemli misyonu ise bilhassa müslüman tebanın eğitim seviyesini yükseltmek idi. Nitekim Amasya'dan gönderilen bir tahriratta Osmanlı ülkesinde maârif açısından en geri kalmış olanların müslümanlar olduğu belirtilerek liva, nahiye ve büyük köylerde ibtidâî açılması tavsiye edilmektedir¹⁴. 20 Aralık 1880 (8 Kânun-ı evvel 1296) tarihli bu tahriratta köy ve nahiyelerde Kur'an-ı Kerim'i biraz heceleyenlerin bilgili bulunduğu ve gelecek için endişe verici olan bu durum karşısında, sınırlı bir kesime hitap eden idadiler yerine, Türkçe okuyup yazma ve dört işlem öğretecek ibtidâilerin yaygınlaştırılması gerektiği ifade edilmiştir.

Dönemin önemli şahsiyetlerinden olan Damad Mahmud Paşa, aynı arızada ibtidâilerin önemini, öğretim kademelerinin zeminini oluşturmasına bağlamaktadır¹⁵. Paşa'ya göre orta ve yüksek öğretim kuramlarının başarısının dayalı olduğu ibtidâiler yeniden düzenlenmeli ve üstelik bu süratle yapılmalıdır. Yine bu konunun

¹¹ BOA, YEE, K.A, E.21/ III-c, Z.21, K.131.

¹² BOA, YEE, K.14, E.2287, Z.126, K.11.

¹³ BOA, YEE, K.A, E.21/ III-i, Z.21, K.131.

¹⁴ BOA, YEE, K.A, E.21/ III-b, Z.21, K.131.

¹⁵ BOA, YEE, K.31, El 374, Z. 115, K.84.

temas edildiği Bursa vali muavini Bahaeddin Yusuf imzalı bir lâyhada müslüman halkın

içinde bulunduğu şartlar, eğitim seviyesi ve bunun sonuçları açıkça ifade edilmiştir¹. 5 Ocak 1895 (24 Kânun-ı evvel 1310) tarihini taşıyan söz konusu lâyhada Bahaeddin Yusuf, müslüman köylerdeki okulların pek çoğunun eğitim seviyesi itibari ile yetersiz olmasının ve hatta bazı köylerde okulun bulunmamasının halkın okuma, yazma ve dört işlem gibi en temel bilgilerden mahrum kalmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Bu mahrumiyetin önemli bir sonucu olarak Bahaeddin Yusuf, halk arasında cehalet kaynaklı yanlış fikir ve inançların yaygınlaşmasını gösterir. Sivas maârif müdürü ise, Anadolu Vilâyat-i Şahane Islahat Müfettiş-i Umumiliğine takdim ettiği 22 Haziran 1896 (10 Haziran 1312) tarihli maruzatında ibtidâîlerin önemini şöyle ifade etmiştir: “...ilköğretim eğitimin temelidir ve cehalet ancak bu öğretim kurumları sayesinde kökten silinebilir. Bir millet birçok alim ve fa[^]il insana sahip olabilir fakat milletin tamamının okumayanına bilmesi bundan daha hayırlıdır. Çünkü halkın cehaleti ve fesadı icraatı güçleştirir²”. Bu belgeden kısa bir zaman önce yine aynı makama hitaben yazılmış 4 Haziran 1896 (23 Mayıs 1312) tarihli bir heyet raporu ile 21 Aralık 1898 (9 Kânun-ı evvel 1314) tarihli hususî tahriratta da sadece kültürel değil İktisadî açıdan da ilköğretimin önemine değinilerek “...gayr-i müslimlerin eline geçen sanat, ticaret ve sanayide ibtidâîleryolu ile müslümanların da sö% sahibi olabileceği...” şiddede müdafaa edilmiştir³.

3. LÂYİHALARDA YER ALAN İLKÖĞRETİME YÖNELİK MESELELER ve ÇÖZÜM ÖNERİLERİ a. İlköğretim Okullarının (İbtidâîlerin) Yaygınlaştırılması

Mevcut durumdan hareketle hem eğitim seviyesi yükseltmek ve hem de bu sayede kültürel ve İktisadî gelişmişliğin önünü açmak, bilhassa Anadolu’da kaleme alınan belgelerde ilköğretimin kurumlarının nitel ve nicel mânâda yeterliliğe kavuşturulmasına bağlanmıştır. Nitekim cehaletin izalesi için özellikle başarılı sonuçlar veren ibtidâîler üzerinde duran Bahaeddin Yusuf “...memleketin her yerinde mükemmel ve muntazam okulların açılması elzemdir...” hükmüne ulaşırken, Sivas maârif müdürü de yine eğitim kademeleri arasında önceliği ibtidâî tipi okullara vermekte ve bu açıdan köylerin en fazla hizmete muhtaç olduğunu vurgulamaktadır⁴.

Burada muntazam okul ifadesi ile, usûl-i cedîd üzere eğitim yapan, ders a- raç-gereçlerin kullanıldığı ve ibtidâî adı verilen okulların kastedildiği anlaşılmaktadır. Zîra Tanzimat sonrasında, mevcut klâsik eğitim kurumlarının yanına modern eğitim anlayışının hâkim kılındığı okulların açılması eğitim kuramlarında iki okul tipinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. İlköğretim kademesinde de usûl-i atika üzere eğitim yapan sıbyan okullarının yanı sıra modern okuma yazma usûlünün uygulandığı ibtidâîler açılmıştır. İlk defa İBÖS’de ortaya atılan ve 1869’da Maârif-i Umumiye Nizamnamesinde yer alan ibtidâîler, ancak 1872’de vücut bulmuş ve ortaya çıkan ikili yapı II.Abdülhamid döneminde de devam etmiştir⁵. Başlangıçta sıbyan mektepleri tedricen ıslah edilerek yeni usûl alfabe öğretimi yerleştirilmeğe çakılmış, ancak hem bu okulların tamamının ıslah zorluğu ve hem de bazı bölgelerde sıbyan mektebinin bulunmaması, dönemin ilköğretim politikasını, usûl-i cedidin

¹ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, Dosya No:115, Sayı No:39 (Bkz. Kk:2) (Bundan sonra Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı için YMME, Dosya ve Sayı No’ları için ise D. ve S. kısaltmaları kullanılmıştır),

² BOA, Yİ ili, K.A, E.21/ III-İ, Z.21, K.131.

³ BOA, YEE, K.A, E.21/ III-k, Z.21, K.131.

⁴ BOA, YMME, D.115, S.39; YEE, K.A, E.21/ III-İ, Z.21, K.131.

⁵ Osman Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, C.1-2, 2.Baskı, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.390.

hâkim olduğu ibtidâilerin açılarak yaygınlaştırılması olarak şekillendirmiştir. Ayrıca Maârif Nezareti 1881'de Mekâtib-i Sıbyan Dairesi'ni Mekâtib-i İbtidâiye Dairesi olarak değiştirmekle ikiliği kaldırmak ve politikayı netleştirmek yolunda önemli bir adım atmıştır⁶.

Usûl-i cedîd üzere eğitim yapan ibtidâilerin sayıca çoğaltılarak yaygınlaştırılması II.Abdülhamid döneminde ilköğretim politikasının esas amacını oluşturmaktadır. İbtidâilerin sayısı 1876 yılı itibariyle (ilki 1872'de açılmıştır) İstanbul'da 3, diğer vilayetlerde ise toplam 200 idi⁷. 1876'dan itibaren ise temel siyaset gereğince bu okulların açılmasına hız verilmiştir. 1898 (1316) Maârif Salnamesi'ne göre ibtidâilerin sayısı İstanbul dahil olmak üzere 3.057'ye çıkarılmıştır⁸. Fakat bu artış coğrafyanın büyüklüğüne de bağlı olarak mevcut ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalmıştır.

Genel olarak bilinmekle birlikte, bu durumu en fazla dile getirenlerin başında taşra teşkilatlarında görev yapan eğitim bürokratları gelmektedir. Aralarında altı günlük bir zaman farkının bulunduğu 16 Aralık 1898 (4 Kânun-ı evvel 1314) ve 22 Aralık 1898 (10 Kânun-ı evvel 1314) tarihli iki ayrı tahriratta Nezaretin, ibtidâilerin çoğaltılmasına dair aldığı kararı iki senedir yürürlüğe koymadığı belirtilmiştir⁹. Bu durum her iki vesikada da, Nezaretin ibtidâi okullarının açılmasına bakışının değiştiği ve bir "geciktirme politikasının uygulandığı şeklinde izah edilmiştir. Özellikle 22 Aralık tarihli tahriratta yazışmalarla vakit geçirildiği, oysa düşünce ve icraatta, eğitimin yaygınlaştırılarak "...nabiye ve büyük köylere kadar.." ibtidâilerin götürülmesi gerektiği ısrarla anlatılmıştır. Her iki belgede, uygulamalardan hareketle Nezaretin eğitim politikasında bazı değişikliklerin olduğu ifade edilerek yeni icraat alanlarının ve bilhassa ortaöğretimin ibtidâilere tercih edildiği belirtilmektedir.

Maârif Nezaretinin icraatta ortaöğretime ağırlık vermesinin bazı ciddi sebepleri bulunmaktadır. Bilhassa halkın eğitime karşı isteksiz ve ilgisiz kalması, eğitim bütçesinin sınırlı olması ve devletin daha pratik neticeler verecek uygulamalara ihtiyaç duyması yeni tipte okul yapımının uzun vadede ulaşılabilecek bir reform olarak adlandırılmasına ve önceliğini kaybetmesine yol açmıştır.

Arşiv vesikaları arasında bulunan bir heyet raporunda halkın eğitime karşı takındığı tavra dair bazı düşüncelere rastlanmıştır. 4 Haziran 1896 (23 Mayıs 1312) tarihli bu belgede, halkın eğitim konusunda isteksiz bir tavır takındığı ve ilgi göstermediği belirtilerek, eğitim seviyesinin düşüklüğü bu duruma bağlı olarak açıklanmış ve her iki durum arasında birebir ilişki kurulmuştur¹⁰. Yine bu belgede halkın ilgisinin ve dolayısıyla yardımının temini için teşvik edici bir unsur olarak "pilot okul tesisi" fikri, bu sorunun haline dair önemli bir yaklaşımdır.

b. Malî Problemler ve Kaynak Temini

Devletin karşı karşıya kaldığı mali darboğaz, eğitim faaliyetlerini belirleyici mühim bir faktördür. Birçok devlet adamı ve eğitimciyi icraadara kaynak sağlamak için çözüm üretmeye sevk eden bu durum, bir çok belgenin de ana konusunu teşkil etmiştir. Genel olarak çözüm arayışları, sınırlı olan kayaklardan imkân ve ihtimal dahilinde azamî istifade

⁶ Haşan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, MEB, İstanbul 1991, s.128.

⁷ Bayram Kodaman, II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, 2.Baskı, TTK, Ankara 1991, s.70,77.

⁸ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 5.Baskı, Kültür Kolej yay., İstanbul 1994, s.200.

^{2-*} BOA, YEK, K.14, E.2287, Z.126, Kıl.

¹⁰ BOA, YEE, K.A, E.21/ III-k, Z.21, K.131.

etmek şeklinde tecelli etmiştir. Öyle ki, maliyetini karşılamadaki sorunlar, her yerde ibtidâî açılması yerine mümkün mertebe mevcut sıbyan okullarının ıslahına ve ancak okulu olmayan mahallerde yeni okul açılmasına yönelik uygulamayı beraberinde getirmiştir. Hatta, her köye okul yapmak yerine köylere 30-45 dakikakak mesafede bulunan nahiyelerde söz konusu okulların açılması önerisinde de bulunulmuştur ki bu, bir nevi “taşmalı öğretim”e işaret etmektedir¹¹. Sivas mâarif müdürü de usûl-i cedîd okullarının kazalarda açılabilceğini, mevcut sıbyan ve bilhassa köy okullarının ise ıslah edilebileceğini ifade etmiştir¹².

Hatta söz konusu sıkıntılar sebebiyle klâsik yapılanma içerisinde vakıf sisteminin bir parçası olan fakat Tanzimat döneminde devlet uhdesine alman eğitim ve daha ziyade ilköğretim hizmeti, 1869 Nizamnamesi ile kaynak temin etmek amacıyla yönelik olarak halkın üzerine yüklenmiştir¹³. Nitekim Nizamnamenin 192. maddesinde Nezaret bütçesinin gelirleri şu şekilde belirlenmiştir;

1. Tahsisat-ı miriye,
2. Halkın yıllık yardımları,
3. Tahsisat-ı vakfiye,
4. İanat-ı müteferrika ve
5. Mekteb-i Sultaniye ve Aliye talebesinden alınan ücretler ve mücazat-ı nakdiyedir¹⁴.

Yine Nizamnamenin 193, 194 ve 198.maddelerinde öğretmen maaşları ve diğer masraflarının cemaatlere devredilmesi sebebiyle sıbyan mekteplerine toplanan gelirden pay ayrılmayacağı hükme bağlanır¹⁵.

Ancak uygulamanın pratikte hem eğitimin yaygınlaştırılması ve hem de eğitimin kalitesi itibariyle bekleneni verememesi, ilgilileri yeni kaynak arayışlarına yöneltmiştir. 1872’de öşrün öşrü nispetinde ilköğretim için bir masraf vergisi konulmuştur¹⁶

Bölge halkının imkan ve teveccühüne terk edilen ilköğretim okullarının mevcut gelirlerini Bahaeddin Yusuf daha önce zikredilen lâyihasında şöyle sıralamıştır;

1. İanât,
2. Evkaf-ı münderese (boş vakıf yerleri),
3. Teberruât (bağışlar),
4. Öğrenciden alınan ücretler¹⁷.

Fakat söz konusu gelirlerin yetersizliğine istinaden Bahaeddin Yusuf, şehir, kasaba ve köydeki müslüman halkın arazi ve müsakkafat vergisine % 25’lik oranda zam yapılmasını tavsiye etmektedir*. Ayrıca bu zam emlak sahibi için de geçerli olacaktır. Bu yolla elde edilen gelir maaş ve müteferrika masrafları karşılandıktan sonra cami ve okul

¹¹ BOA, YEE, K.A, E.21/ III-c, Z.21, K.131.

¹² BOA, YEE, K.A, E.21/III-İ, Z.21, K.131.

¹³ Bayram Kodaman, a.g.c., s.l 58.

¹⁴ Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, MKB, Ankara 1964, s.l 18.

¹⁵ Aynı.

¹⁶ Bayram Kodaman, a.g.e., s.l.

¹⁷ BOA, YIVİME, D.l 15, S.39.

* Vakfın binalar ve akar geliri.

inşasına, bunların tamirine, gerekli malzemenin teminine ve yeni okulların yapımına ayrılacaktır. Sivas maârif müdürü ise ellerinde bulunan arazi gelirinin mültezimlerden alınarak araziden devlete düşen gelirin aynî ve nakdî olarak yöre eğitimine aktarılmasını tavsiye eder¹⁸.

Maârif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa ise, 17 Şubat 1895 (5 Şubat 1310) tarihli mazbatasında Bahaeddin YusuPun önerdiği % 25'lik zammın fakir halkı zorlayacağından hareketle bu uygulamanın olumsuz taraflarından bahsetmekte ve maârif hissesinin memurların yoğun çalışmalarına rağmen bütünüyle toplanamaması ve toplanılan gelirin büyük bölümünün Nezarete ve memur maaşlarına aktarılmak zorunda kalınması sebebiyle halkın, sunduğu katkı oranında eğitimden faydalanamadığını belirtmektedir¹⁹.

Ahmet Zühtü Paşa, medenî ülkelerin ve gayr-i müslimlerin yaptığı gibi cemaatlerin kendi okullarını yaparak idarelerini üstlenmelerini daha gerçekçi bulmaktadır. Çünkü bu sayede zamlardan kaynaklanan hoşnutsuzluk ortadan kalkacak ve bölge gelirleri bölgede kalacaktır. Nazıra göre devletin görevi ise bu okulları takip ve teftiş etmektir. Bununla birlikte yeterli gelire sahip olmayan küçük köylere devlet tarafından yardım da yapılmalıdır. Tabii bu hem idadilere verilen önceliğin devamını sağlama hem de ibtidâilerin tamamen ihmalini önleme çabası şeklinde de yorumlanabilir. Mazbatanın devamından bu usûlün uygulanmakta olduğunu ve iyi netice verdiğini çıkarmak mümkündür. Bunu delillendirmek için de rakamsal bilgiler veren Ahmet Zühtü Paşa, mevcut 40.000 müslüman köyün 26.000'den fazlasının okula

kavuştuğunu ifade ederek “...süreklili ve ciddi bir çalışmayla Avrupa'dan daha kısa bir sürede bu noktaya gelindiğini...” iftiharla kaydeder.

Sadrazam Halil Rifat Paşa da, yaklaşık bir buçuk yıl sonra 7 Temmuz, 1896'da yazdığı maruzatta halk tarafından yapılan yardımların maârif bütçesinin en önemli gelirini oluşturduğunu, bu gelirin % 85'lik kısmının ise köylülerden temin edildiğini belirterek bu nispette eğitim hizmeti almadıklarını da ifade eder²⁰.

Oysa söz konusu mazbatadan yaklaşık iki ay önce hazırlanmış olan lâyhada Bahaeddin Yusuf, ibtidâilerin diğer resmî okullar gibi devlet tarafından idare edilmesi gerektiğini vurguluyordu²¹. Sivas maârif müdürü de 22 Haziran 1896 tarihli maruzatında himmete daha muhtaç gördüğü köy okullarının tamamen İdarî olarak cemaadere bırakılmasını hata bulmakta ve ancak devlet kontrolünde yapılan ıslahatla başarıya ulaşabileceğini savunmaktadır²². Bu belgelerin imza sahiplerinden harekede konuya yaklaşımda merkez-taşra arasında bir farklılığın olduğu söylenebilir.

Zîra eğitim meselesine pratik çözümlü yaklaşımlar merkez tarafından kabul görmekte ve bütçenin tanzimi bu minval üzere yapılmaktadır. 11 Temmuz 1897 (29 Haziran 1313) tarihini taşıyan bir lâyhada bu durum eleştirilerek maârif gelirinin büyük kısmının idadilere değil ibtidâilere sarf edilmesi gerektiği açıkça belirtilmiştir²³. Halk maârif hissesine düşeni ancak bu şekilde alabilecektir.

¹⁸ BOA, YKE, K.A, E.21/ 111-i, Z.21, K.131.

¹⁹ BOA, YMME, D.1 15, S.39.

²⁰ BOA, YEE, K.A, E.21/ III-c, Z.21, K.131.

²¹ BOA, YMME, D.1 15, S.39.

²² BOA, YEE, K.14, E.21/ III-i, Z.21, K.131.

²³ BOA, YEE, K.14, E.2287, Z. 126, K. 11.

Aslında bu tarz tenkidere daha eski tarihli belgelerde de rastlamak mümkündür. Meselâ 20 Aralık 1880 (8 Kânun-ı evvel 1296) tarihini taşıyan bir tahriratta toplanan maârif hissesinin yarısından fazlası nezarete gittiği için geriye kifayetsiz bir miktarın kaldığı belirtilerek köylüye maârif hissesi adıyla yüklenilen verginin % 75'inin ibtidâilerle rüşdiyelere ayrılması fikri şiddetle müdafaa edilmiştir²⁴. Bu düşünceye paralel ifadeler Said Paşa'nın 10 Eylül 1888 (4 Muharrem 1306) tarihli lâiyhası ile Müşir Şakir Paşa'nın 21 Aralık 1898 (9 Kânun-ı evvel 1314) tarihli hususi tahriratında da rastlanılmaktadır²⁵. Şöyle ki Said Paşa, maârif hissesinin özel idare birimlerine teslim edilmesini önerirken, Müşir Şakir Paşa maârif hissesinin % 75'inin bölgede kalması gerektiğini savunmuştur.

Ancak bütün bu tekliflere rağmen hakikatte içinde bulunan malî kriz sebebiyle ilköğretime ve genelde eğitime bütçeden gerektiği kadar hisse ayrılmadığı ve bu durumun yüzyılın sonuna kadar da devam ettiği 17 Mayıs 1899 tarihli bir mazbatada açıkça ifade edilmektedir. Söz konusu mazbatada yüzde itibariyle bütçeden maârife ayrılan pay % 1,5'dir²⁶. Aynı mazbatada durumun vehametini gözler önüne sermek için Osmanlı Devletinden ayrılan Romanya, Sırbistan ve Yunanistan gibi küçük ve yeni devletlerde eğitime ayrılan payın % 10, Bulgaristan'da ise % 60 olduğu belirtilmektedir. Maârif bütçesinin 45.000 liradan eskisi gibi 100.000 liraya çıkarılmasının eğitimin ıslahı için zarurî olduğu ifade edilmekle birlikte söz konusu artışın hazine tarafından temin edilemeyeceği de ayrıca vurgulanmıştır.

Eğitime ve bilhassa ilköğretim kademesine kaynak aktarımına yönelik uygulamanın daha ziyade Anadolu'yu etkilemesi, burada görev yapan eğitimcilerin bu konuya ağırlıklı olarak temas etmesine yol açmıştır. Söz konusu eğitimciler, büyük bir kısmı köylerden alman maârif hissesinin hiç olmazsa yarısının bölgede kalması hususunda müşterek bir kanaat ortaya koymuşlardır⁴². Bu çerçevede önerilerin diğer eğitim kaynakları ise şunlardır⁴³:

1. İbtidâî tesisine başlanan köylerde emlak ve esnaf vergi zammı kaldırılıp öşrün öşrü nispetinde maârif ianesi alınmalıdır. Nahiyelerde ise, buna ilaveten emlak ve esnaf vergisine, idadileri karşılayacak kadar maârif hissesi ilave edilmelidir. Bu gelir idadilere, arazi geliri ise rüşdiye ve ibtidâiler ile Maârif Heyet-i İdaresine harcanacak, geri kalanın bir kısmı ise Nezarete gönderilecektir.
2. Kanuni bir uygunsuzluk olmadığı takdirde boş kalan emlak ve arazi ile birlikte devletin tasarrufuna geçen arazilerin belirli bir zaman için maârife devredilip, bunların kullanımıyla elde edilen gelir yine maârife aktarılmalıdır. Veya bu arazi halk ile maârif arasında paylaşılmalıdır.
3. Köy okullarına yine köyden gelir bulma gayesi ile her köyde eğitim ihtiyacı nispetinde ağaç dikilmesi teklif edilmiştir. Her köyde dikilen 5.000 ağacın 5-10 sene sonra 500 lira gelir getireceği düşünülmüş ve uygulama devletin sorumluluğuna bırakılmıştır.

24BOA, YEE, K.A, E.21/ III-b, Z.21, K.131.

* BOA, YEE, K.31, E.1937 / Mük., Z.45, K.82 (Bkz. Ek:3); K.14, E.2287, Z.126, K.11.

²⁶ BOA, Yıldız Sadâret Resmî Maruzat, Dosya No:106, Sayı No:53 (Bkz. Ek:4) (Bundan sonra Yıldız Sadâret Resmî Maruzat için YSRM, Dosya ve Sayı No'ları için ise D. ve S. kısaltması kullanılmıştır).

²⁶ BOA, YEE, K.A, E.21/ III-i,b, Z.21,K.131; K.14, E.2287, Z.126, K.11.

*Zebhiyye: Kasapların kestikleri hayvanlardan alınan vergi.

4. Mültezimlerin devlete olan borçlarının faizlerine bir miktar zam yapılmalı ve bu maârife aktarılmalıdır.
5. Merkez ve taşra belediyelerince alınan her çeşit vergiye maârif için zam yapılmalıdır. Meselâ; has ekmeğin her bir kıyyesi ve kesilen her bir baş hayvan için vergi alınmalıdır. Hatta zebhiye vergisinin* alınmadığı yerlerde de bu verginin konulması sağlanmalıdır.
6. Evkaf-ı münderese dışındaki vakıfların okullara ait olduğu halde çeşitli masraflar için kullanılan gelirin bir kısmı maârif sandığına aktarılmalıdır.
7. Maârif hissesinin yarısı yerine 1/4'ü Nezarete gönderilmeli geri kalan ise mahallî eğitim giderleri için kullanılmalıdır.
8. Bürokrasinin değişik muamelelerinden maârif için gelir temini yoluna gidilmelidir. Çeşitli tezkere, mukavele, makbuz, senet, beyanname, şahadetname, ruhsatname, tasdiknameden maârife gelir sağlanmalıdır.
9. Devlet içerisinde alım satımı olan her çeşit bira fabrikalarında üretilen limonata ve maden sularından miktarına göre bir miktar pay sağlanmalıdır.
10. Bağdat'ta türbelere defnedilen şiiilerden alınmakta olan vergiye % 50 zam yapılmalıdır.
11. Kurban derileri, her yerde maârif adına toplanıp satılmalıdır.
12. Hukuk mektebi için toplanan 1 gümüş mecdiye maârife aktarılmalıdır.
13. Henüz maârif hissesi alınmayan yerlerde bunun tesisi yoluna gidilmelidir.

c. Öğretmen ile İlgili Problemler

II. Abdülhamid döneminde yaşanan mali sıkıntılar kadar öğretmen açığı da ilköğretimin diğer bir problemidir. Dönemin ilköğretim uygulamalarının karakteristik özelliği usûl-i cedîdin hem tedricen sıbyan okullarında hem de yeni açılan ibtidâîlerde hâkim kılınması idi.

Eğitimin kalitesini yükseltecek önemli bir etken olarak öğretmenlere e- hemmiyet verilmesi, Tanzimat dönemiyle başlar. 1848'de, rüşdiyelerin öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere Dârü'l-muallimîn-i Rüşdî açılmış ve bunu, ilki 1868'de açılan Dârü'l-muallimîn-i İbtidâîler takip etmiştir. Modern mânâda öğretmen ve öğretim usûlü kavramlarının eğitim hayatına yerleştiğine delâlet eden bu kurumlar da 1869 Nizamnamesi ile bir düzenlemeye tâbi tutulmuştur²⁷. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise sayıca çoğaltılmağa çalışılan Dârü'l-muallimîn üzerinde yeni bazı düzenlemelere gidilmiştir ki 1891'de idadî şûbesi yerine âliye şûbesi kurulmuş ve her şûbe 2 yıl olarak tanzim edilmiştir⁴⁵.

İstenilen insan tipinin ehliyetli öğretmenlerle yetiştirileceği düşüncesi ve öğretim kademelerindeki mevcut açığı, öğretmen yetiştiren bu kurumlara hayatî bir görev yüklemiştir. Bilhassa ilköğretimde usûl-i cedîdin hâkim kılındığı ibtidâîlere yönelmesi bu usûle vâkıf öğretmen ihtiyacını doğurmuştur.

Dârü'l-muallimînler hizmet sahası bütün okulları içermekle birlikte özellikle Anadolu menşeli belgelerde ibtidâîlerle sınırlandırıldığı görülmektedir. Nitekim Sivas maârif müdürüne göre “*Bütün köylerde kâfi muallim yetiştirmek üzere kapa merkezlerinde birer*

²⁷ Yahya Akyüz, a.g.e., s.214.

²⁷ BOA, YMME, Dİ 15, S.39.

Dârü'l-muallimîn-i İbtidâîye tesis etmek lâzımdır. Bu Dârü'l- muallimîn köy muallimliği mesleğine sülûk idecek olanları ve köylerin çoğunda mevcut olup hikmet marifetiyle bir müddet-i muvakkate için kâpa merkeplerine celb olunmak lâpım gelen muallimîn-i hapireyi hem tedis iderler ve hem de kâpa merkepi etfali için mükemmel ibtidâîye vapifesi ifa ederler...”⁴⁶. Maârif müdürünün kazâ gibi büyük bir yerleşim merkezi olmayan yerlerde dahi Dârü'l-muallimînin açılmasını istemesi mevcut ihtiyacın büyüklüğü hususunda bir fikir verebilir.

Ayrıca söz konusu belgede soruna yaklaşım tarzı da dikkat çekicidir. Öğretmen yetiştirmekle açığın kapanamayacağından hareketle görev başındaki öğretmenlerden de faydalanma yoluna gidilmiştir. Öğretmenlerin yeni usûlü öğrenmeleri için hizmet-içi eğitime tâbi tutulması teklifi dönemin şardarı gereği oldukça pratik bir çözümdür ki “...*bu suretle tasavvur olunan Dârü'l-mualliminde devam idecek bocalar bir taraftan muhasenati fevkalaade %ahir olan usûl-i cedîde-i tederisi öğrenirler bir taraftan da mektepteki etfalin tederislerine muavenet iderek usûl-i mefkureyi öğrenip öğrenmediklerine dair tatbikat yaparlar...*”.

Bahaeddin Yusuf ise tarih itibariyle daha önce hazırladığı lâyihasında çemberi daraltarak Dârü'l-mualliminin nahiyelerde de açılmasını teklif etmiştir⁴⁷. Bu okulların idari yapısına da değinen Bahaeddin Yusuf, vilayet ve kazâ merkezlerindeki Dârü'l-muallimîn idaresinin Dersaadet Dârü'l-muallimîn mezunu öğretmenlere, kazâ ve nahiyelerde ise rüşdiye öğretmenlerine verilmesini uygun görür.

Özellikle kasaba ve köylerdeki ibtidâîlerin öğretmen açığını kapatmak üzere, 17 Mayıs 1899 (6 Muharrem 1317) tarihli mazbatada vilayet ve liva merkezlerinde Dârü'l-muallimîn-i İbtidâî tesisi önerilmiştir⁴⁸. Fakat ihtiyacın şiddetini belirtmekten ziyade bu teklif, merkezin takip ettiği politikaya yönelik bir çözüm getirmiştir.

Bir taraftan sayıları arttırılmağa çalışılan Dârü'l-muallimînlerin, nitelik itibariyle yeterliliğine dair ise bazı şüpheler vardır. Fakat bu şüpheleri taşıyan lâyiha sahipleri ne mevcut durum hakkında ne de niteliğin nasıl olması gerektiği konusunda çok geniş bilgi vermektedir. Meselâ dönemin sadrazamlarından Halil Rıfat Paşa, 29 Nisan 1896 tarihli maruzatında sadece söz konusu okulların hemen hemen boş olduğunu ve bu nedenle ıslâh edilmesi gerektiğini belirtmektedir²⁸.

Dârü'l-muallimînlerin arttırılması ve veterli olmasa da mezun vermesine rağmen açılan okul ve mezun olan öğrenci nispetinde ihtiyacın karşılanamaması dönemin bir diğer sorunudur. Zîra ya Halil Rıfat Paşa'nın beyan ettiği üzere Dârü'l- muallimînler boştur ya da bugün olduğu gibi o dönemde de özellikle köylerde çalışmak Dârü'l-muallimîn mezunlarına cazip gelmemektedir.

Bu durum karşısında getirilen öneriler ise öğretmenlerin malî durumlarının iyileştirilmesi konusunda yoğunlaşmaktadır. Meselâ Bahaeddin Yusuf, Dârü'l- mualliminde görev yapan öğretmen ve okuyan öğrenciye belirli bir maaş ödenmesini teklif eder⁵⁰. Sivas maârif müdürü ise köylerde hizmet verecek öğretmenlere, diğer okullarda çalışan öğretmenlerle mütenasip bir maaşın bağlanmasını tavsiye eder⁵¹. 17 Mayıs 1899 tarihli mazbatada meblağ da belirlenmiş ve aylık 30-40 kuruş

bağlanması uygun görülmüştür²⁹. Miktar az olmakla birlikte maaş, kabul edilebilir ölçüler

» BOA, YEE, K.A, E.21/ III-c, Z.21, K.131.

28BOA, YEE, K.A, E.21/ III-i, Z.21, K.131.

29 BOA, YSRM, D.106, S.53.

içerisinde tutulmağa çalışılmıştır. Bu şekilde halk, bütünüyle karşılayamadığı öğretmen ücretini ödemek mecburiyetinden kurtulacak ve üstelik öğretmeni bölge halkına bağımlı kılan dolayısıyla eğitimin kalitesini de olumsuz etkileyen bir uygulamaya son verilmiş olacaktır⁵³.

Öğretmen ihtiyacının yerinden karşılanması düşüncesine paralel bir başka yaklaşım ise, muhtelif kişilerden oluşan bir heyet tarafından Müfettiş-i Umumiliğe hitaben yazılan 4 Haziran 1896 (23 Mayıs 1312) tarihli bir istidada rastlanmıştır³⁰. Söz konusu istidada; “*Sancak merkezlerinde bir Dârül-muallimîn küşadıyla (açılmasıyla) köylere ve kabalara muallim imam yetiştirilmesine ve imam muallimlerin hükümetin tabt-ı tasavvurlarında bulundurulurak köylülerin tabt-ı tabakkümlerinden kurtarılmasına...*” şeklinde ifade bulan bu öneriler hem öğretmen ihtiyacının büyüklüğüne delalet ederken hem de öğretmenlerin malî meselelerini ve bunun eğitime tesirini ortaya koymaktadır. Bahaeddin Yusuf da öğretmen açığını kapatmaya yönelik olarak bu görevin köy imamlarına tevcihini önermiştir³¹.

Eğitim beklentilerini de etkileyen öğretmenin malî durumu çeşitli belgelerde de ele alınarak eğitim-öğretmen, öğretmen-gelir münasebeti ve yine öğretmenin eğitimdeki rolü üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte öğretmen açığının, öğretmenin sabit ve iyi bir gelir ile toplumdaki mevkiinin yükseltilmesi sayesinde kapanabileceği gerçeğinin dönemin aydınları tarafından fark edildiği de yine belgelerden hareketle söylemek mümkündür.

İbtidâîlerde eğitimin kalitesini etkileyen dış kaynaklı faktörlerin ortadan kaldırılmasının haricinde öğretmen kaynaklı olumsuzlukların da bertaraf edilmesi gerekmektedir. Bunun için, bilgili olmanın yanı sıra öğretmenin seçiminde dikkate alınacak hususlara “...*vakar ve haysiyetli...*” olmayı ilave eden Sivas maârif müdürü, öğretmenin karakter yapısının da eğitimin kalitesini yükseltebileceğini ifade eder³². Tabii burada Bursa vali muavini Bahaeddin Yusuf’un getirdiği Dârü’l-muallimîn ve Dârül-muallimat mezunu olma şartı da eklenmelidir³³.

d. Ders Programları

İbtidâîlerin program ve öğretim usûlüne dair ise mevcut lâyihalardan hareketle zengin bir bilgiye ulaşmak mümkün olamamıştır. Ders programları 1869 Nizamnamesi ile kapsamlı bir şekilde düzenlenmiş ve II.Abdülhamid döneminde de bu programlar üzerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde programlarda yapılan en köklü değişiklikler 1891 ve 1892 yıllarında yapılanlardır³⁴.

Genel olarak eldeki belgelere bakıldığında bunların teferruatlı bk öğretim programı içermekten çok dönemin bu konudaki genel temayülünü yansıtmakta olduğu görülmüştür.

Mektep ve medreselerde uygulanmakta olan programlardan duyulan rahatsızlık eğitimcileri, programlarda ıslahat yapılması fikrinde bkleştirmiştk. Daha dönemin başında Damad Mahmud Paşa, Nizamnamenin getirdiği düzenlemenden şikayet ederek tedricen bu hükümlerin değiştirilmesini istemiştir⁵⁹. Paşa “...*devletin menfaatlerini temin edecek bir program...*”

* BOA, YEE, K.A, E.21/ 111-k, Z.21, K.131.

³¹ BOA, YMME, D.115, S.39.

³² BOA, YEE, K.A, E.21/ III-i, Z.21, K.131.

³³BOA, YMME, D. 115, S.39.

³⁴ Bayram Kodaman, a.g.e., s.77, 112.

³⁴BOA, YEE, K.31, E.1374, Z.1 15. K.84.

tarifi ile öğretim programlarının esasım ortaya koymuştur. Damad Mahmud Paşa ile bklikte bkçok devlet adamı mevcut programın, sürekk değiştkildiği halde yetersiz kaldığından hareketle mudak surede yeniden düzenlenmesini istemiştir. Sivas maârif müdür, Haşım Paşa, Said Paşa, şeyh Muhammed Abdüh bu hususta aynı kanaati taşımaktadır⁶⁰.

Yine dönemin devlet adamları ve aydınlarının program konusunda bkleştiği diğer bir nokta programların uygulandıkları okulların amaçlan istikametinde dersler ihtiva etmesi zorunluluęudur⁶¹. Fakat burada okulla bklikte ülkenin de ihtiyaç duyduğu ilim ve fennin tespitinde veya önceliğinde iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri eğitimde dinî ilimlere öncelik verilmesi iken diğer maddî ilimlerin özellikle yüksek öğretimde hâkim kılınması fikridir.

Lütfi Efendi, Abdullah Efendi, Faruk şükrü Paşa, Hüsnü Efendi, Kazım Efendi ve şakk Efendinin bklikte hazırladıkları 24 Mart 1892 (12 Mart 1308) tarihli arizada “...ber türlü fen ve ilim dersleri bapı daireler için yararlıdır. Fakat millî ve dinî bir eğitim alınmadığı takdirde bu ilim ve fennin devlet ve millet için faydası yoktur denilirken bk başka belgede “Zîra kendi devletinin gereğini anlamaktan upakyetişen ferdler, Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi devlet bünyesine uymayan kanunlar ve usûller getirirler. Fakat Osmanlı Devleti bu konuda dünya ürerinde tektirifadesi ile öğretim programlarının temel niteliği üzerinde durulmuřtur³⁵.

Yukarıda bahsi geçen heyetle bklikte Haşım Paşa, Damad Mahmud Paşa ve şeyh Muhammed Abdüh’ün de bulunduğu bkinci grup, öğretim derecelerine göre din ve ahlâk derslerinin tedricen arttırılarak okutulmasını müdafaa eder³⁶.

İslamcı fikirleri ile maruf şeyh Muhammed Abdüh, üç kısma ayırdığı öğretim kademelerinin ilk kısmım teşkil eden ibtidâilerde okutulmasını uygun bulduğu dersleri ve ilgili materyalleri şu şekilde ifade etmekte³⁷:

- I.Tabaka İlköğretim sanat, zkaat ve ticaret adamı yetiştirecek okullar
- Okuma-yazma,
 - Hesap ilminin temel esasları,
 - İslâmî esaslara dair muhtasar bir kitap,
 - İslâm tarihi ile ilgili küçük bir kitap,
 - Helâl, haram, iyi ve kötü ahlâk konularını içeren bir kitap.

Yine bu grupta yer alan Damad Mahmud Paşa, Nizamnamenin çocuk eğitimine yabancı bir metot getirmiş olmasından duyduğu memnuniyetsizliği ifade ederek Batı esasları üzerine oturtulan çocuk eğitimi biliminin (pedagoji) yarardan ziyade zarar getireceğini savunmaktadır³⁸. İslâmî adedere dayalı bir kitabın yazılarak okullara dağıtılmasını hem eğitim ve hem de pedagoji ilminin ıslahında etkili olacağını düşünmektedir. Damad Mahmud Paşa’nın ibtidâiler için önerdiği dersler ise Muhtasar İlm-i Hâl ile Muhtasar İlm-i Ahlâk (mecburî) tır.

Dönemin Maârif Nazırı Haşım Paşa da, 3 Temmuz 1906 (20 Haziran 1322) tarihli

³⁵ BOA, YEE, K.18, E.1860, Z.93, K.39; K.14, E.1 145, Z.126, K.9.

³⁶ BOA, YEE, K.14, E.1438, Z.126, K.10; K.18, E.1860, Z.93, K.39; K.31, E.1374, Z.115, K.84; K.18, E.553/510, Z.93, K.38.

« BOA, YEE, K.18, E.553/510, Z.93, K.38.

38BOA, YEE, K.31, E.1374, Z.115, K.84.

“İslam Mekteblerinin Islahına Dair” tezkeresinde daha ziyade orta ve yüksek öğretime yönelik tavsiyelerde bulunmakla birlikte eğitim kademelerinin seviyeleri ile mütenasip olarak din ve ahlâk derslerinin konulması lüzumunu belirtmiştir⁶⁶. Lütü Efendi, Abdullah Efendi, Faruk Şükrü Paşa, Hüsnü Efendi, Kazım Efendi ve Şakir Efendi tarafından hazırlanan arizada da yine din ve ahlâk derslerinin okutulması gerektiği vurgulanmıştır³⁹.

Görüldüğü üzere bu grupta ileri sürülen fikirler ders program ve ders kitaplarının tamamen değiştirilmesinden öte önceliğin ve ağırlığın din ve ahlâk derslerine kaydırılması noktasında yoğunlaşmaktadır.

Buna mukabil Said, Mahmud Nedim, Asım ve Suphi Paşalar’dan oluşan bir heyet tarafından 27 Ekim 1880 (15 Teşrinievvel 1296) tarihinde hazırlanan lâyhada ise, programların yürürlükte bulunan kanunlara uygun olarak uygulanmasının istenmesi, Nizamnameyle düzenlenen programların korunmasına yönelik bir anlam taşımaktadır⁶⁸. Dolayısıyla bu fikirleri savunanlar, biraz önce bahsettiğimiz gruptan farkı düşünmektedirler.

Bu grupta yer alan Said Paşa, 10 Eylül 1888 (4 Muharrem 1306) tarihli “Mekâtib Ders CedveUerinin Islahı” isimli lâyihasında programların daha çok uygulamadan kaynaklanan bir karışıklık ve intizamsızlık içinde olduğuna işaret etmektedir⁴⁰. Programların belirli bir esas üzerine oturtulmadığına temas eden Said Paşa, öğretim kademeleri arasında da program açısından bir uyumsuzluğun ve hatta zıddiyetin mevcudiyetine değinir. Öncelikle öğretim kademeleri arasında bir ahengin ve temel konularda birliğin tesisi, okulların amaçları doğrultusunda hizmet vermesi ve öğretim metodunun tanzim edilmesi Paşa tarafından programların ıslahına bağlıdır.

Said Paşa, öğretim metodu üzerinde de durarak, uyum içerisinde olan metot ile programın, çocuklardaki mevcut kabiliyetleri geliştirici ve meslek kazandırıcı özellikte olması gerektiğini ifade eder. Çocuğun fizikî ve zihni bütünlüğüne atıfla, beden ve zihin eğitimi eşit olarak yer verilmesini tavsiye eden Paşa, uygulanmakta olan programları yetersiz bularak başarılı olduğunu kabul ettiği Alman usûlünün tatbik edilmesini ilköğretim için mecburî görmekte ve ilköğretimi, ilk kısmını oyunlu eğitimin hâkim olduğu ana okullar ile ikinci kısmını sanat eğitiminin de yapıldığı okullar şeklinde düşünmektedir⁷⁰.

Eğitimin mahallileşmesi için mahallî imkân ve ihtiyaçlara göre programların düzenlenmesi, bu dönem eğitimcilerinin değindiği dikkat çekici bir diğer konudur. Daha çok ibtidâilere yönelik getirilen bu fikre göre ibtidâilerde hem genel dersler ve hem de bölgede geçerli olan sanatları içeren dersler görülecektir⁴¹. Böylece bölgenin sanat eğilimlerine ve hayat biçimlerine uygun bir eğitim verilmiş olacaktır. Ferdin kabiliyetiyle birlikte ferdin ve toplumun ihtiyaç ve imkânlarından hareketle düzenlenen programlar sayesinde, eğitimden azamî verim alınacağı öngörülmüştür. Nitekim Bursa valî muavini Bahaeddin Yusuf bu programa bazı eklemeler yapmıştır. İlkokullarda okutulmasını zarurî gördüğü ziraat ve sıhhat risalesi bütün ibtidâilerde, ziraat risalesi ise sadece köylerde

³⁹ BOA, YEE, K.18, E. 1860, Z.93, K.39.

⁴⁰ BOA, YEE, K.31, E. 1937/ Mük, Z.45, IC82.

⁴⁰ Aynı; Said Paşa, a.g.e., §.404; İleride Kâzım Karabekir Paşa’da da aynı fikirler teşekkül edecek ve hatta Karabekir Paşa bu düşüncelerini açtığı okullarla uygulama imkânı bulacaktır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nuri Köstüklü, **Kâzım Karabekir ve Eğitim**, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

⁴¹ Aynı; BOA, YEE, K.A, E.21/ III-b, Z.21, K.131; K.18, E.1858, Z.93, K.39.

okutulmalıdır⁷². Ayrıca “...köylerde de müstakil kız ibtidâileri açılınca kadar şimdilik şehir ve kasaba kız ibtidâilerin son sınıfına halı ve kilim dokuma gibi kadınlara mahsus dersler konulmalıdır. Bu dersleri ise usta kadınlar vermelidir. Böylece hem okula gelir ve hem de memleketin sanai ve ticaretine fayda sağlanmış olur*’.

Yine Bahaeddin Yusuf, hazırlamış olduğu lâyhada eğitimin bugün dahi geçerli olan bazı sorunlarından bahsederek bunlara çözüm getirmeye çalışmıştır. Bunlardan biri sınıfların kalabalık ve düzensiz oluşudur. Bu problemin halline, okul binasında, binanın bir plan dahilinde ve ihtiyaçtan büyük yapılması gerektiği ile başlar. Fakat çok daha önemli bir yaklaşımı vardır ki o da, “...her yüp haneli yere bir okul, kırk öğrenciye bir öğretmen...”dir. Sınıflarda fazlalığın bu uygulama ile giderilerek eğitimde belli bir seviyenin tutturulacağı ifade eden Bahaeddin Yusuf mevcut kalabalığın sebebini şöyle izah ediyor: “...öğrenci ücretleri ile geçimin temin eden öğretmenler, kapasiteden fazla öğrenci alarak maişetini arttırmayı istemekte ve üstelik gerektiği halde yine aynı sebepten yardıma almamaktadır. Bu durum ise öğrencilere farklı muamele edilmesini ve eğitimin hakkıyla yapılamamasını beraberinde getirmektedir. Zikredilen öğrenci-öğretmen oranı eğitimin e sasıdır.”

Bahaeddin Yusuf a göre bir diğer mühim problem okula devamın sağlanamamasıdır. Nizamnameye rağmen bir türlü gerçekleştirilemeyen devamın temini görevini Bahaeddin Yusuf maârif komisyonlarına tevcih ederek mutlak surette kaidelerle kontrol altına alınmasını tavsiye eder.

sinde toplanarak idarelerinin cemaaderden alınması ve tek bir program çerçevesinde öğretimin yapılması ülke sathında asgarî müstereğin tesisini sağlayacaktır. Bu da, devlete bağlılık duygusu geliştirme yolu ile tebayi birleştirme ve siyasî birliği koruma açısından ehemmiyet arz etmektedir. Ayrıca bazı belgelerde halkın refah seviyesini yükseltmek, sanayi ve ticarî bakımdan ilerlemeyi sağlamak da ilköğretimin sorumluluklarına dahil edilmiştir.

3. Eğitimin önemine binaen mevcut durumu tespit etmek ve reform projeleri geliştirmek üzere yeni merciler ihdas edilmiştir ki Anadolu Vilâyat-i Şahane Müfettiş-i Umumiliği bunlardan biridir.
 4. İlköğretimde usûl-i cedîd adı verilen yeni bir alfabe öğretim metodunun bütün okullarda tatbik edilmesi lüzumuna şiddetle temas edilmiştir. Öğretimde ders araç-gereç kullanımını da ihtiva eden bu metodun benimsenmesi, aynı zamanda Batı'daki gelişmelerin belirli ölçüde takip edildiğini göstermektedir.
 5. Esasen eğitim politikalarında ilköğretime öncelik verilmesine rağmen yetişmiş kalifiye eleman ihtiyacının aciliyeti pratikte ortaöğretime yönelimi doğurmuş ve gelişmeyi uzun vadede gerçekleştirecek olan ilköğretim dönem dönem ihmal edilmiştir. Uygulamadaki bu değişime sebep olarak öğretmen açığı ve malî kaynak sıkıntısı da ilave edilmelidir.
 6. İlköğretime yönelik Nezaret politikaları ile önerilen teklif ve tavsiyeler arasında büyük bir farklılık göze çarpmamaktadır. Ancak merkezî uygulamalar ile taşra teşkilatının meselelere yaklaşımı birbirinden ayrıdır. Bu farklılığın en bariz olduğu nokta kaynak temini ve okul idaresidir. Okulların malî ve İdarî sorumluluğunun cemaadere bırakılması merkezde kabul gören bir uygulama iken, taşra teşkilatı bu tarz uygulamaların sakıncaları üzerinde durmaktadır.
 7. II. Abdülhamid dönemi ilköğretimde plan ve projelere hayatiyet kazandırılmasının en önemli sebebi malî sınırlılıklardır. Bu konuda devlet gelirlerinden maârife belirli ölçüde hisse ayrılması ve yeni vergi türlerinin ihdası başta olmak üzere çeşitli kaynak arayışlarına gidilmiştir. Bu öneriler arasında boş arazilerin maârif namına işletilmesi ve köylerde ağaç dikimi yoluyla gelir temini dikkat çekicidir. Gelirin kullanımı bahsinde de merkez-taşra arasında yaklaşım farklılığı tespit edilmiştir ki taşrada görev yapan eğitimciler maârif gelirinin büyük bir kısmını karşılayan halkın, gelirin merkezde toplanması ile katkıda bulunduğu o- randa eğitimden istifade edemediğinden hareketle gelirin yine mahallî eğitim ihtiyacını karşılamaya yönelik kullanımı için bölgede kalmasını şiddetle tavsiye etmektedirler. İlköğretimin bir diğer önemli sorununu öğretmen açığı teşkil etmektedir. Öğretmen ihtiyacının öncelikle, usûl-i cedîde üzere eğitim verecek yeterlilikte öğretmen yetiştirmekle mükellef Dârül muallimîn-i İbtidâîlerin (İlköğretmen Okullarının) liva (sancak) ve hatta kazâlarda dahi açılması yolu ile karşılanması önerilmiştir. İkinci olarak da bir nevi hizmet içi eğitim şeklinde değerlendirilebilecek olan mevcut öğretmenlerin Dârü'l-muallimîn-i İbtidâîlerde eğitime tâbi tutulmasıdır. Hatta köy imamlarının da yine kısa süreli bir eğitim sonunda köy okullarında görevlendirilmesi tavsiyelerine de rastlanmaktadır.
- tiyacını karşılamaya yönelik kullanımı için bölgede kalmasını şiddetle tavsiye etmektedirler. İlköğretimin bir diğer önemli, sorununu öğretmen açığı teşkil etmektedir.

Öğretmen ihtiyacının öncelikle, usûl-i cedîde üzere eğitim verecek yeterlilikte öğretmen yetiştirmekle mükellef Dârül muallimîn-i İbtidâîlerin (İlköğretmen Okullarının) liva (sancak) ve hatta kazalarda dahi açılması yolu ile karşılanması önerilmiştir, ikinci olarak da bir nevi hizmet içi eğitim şeklinde değerlendirilebilecek olan mevcut öğretmenlerin Dârü'l-muallimîn-i İbtidâîlerde eğitime tâbi tutulmasıdır. Hatta köy imamlarının da yine kısa süreli bir eğitim sonunda köy okullarında görevlendirilmesi tavsiyelerine de rastlanmaktadır.

8. Öğretmen açığının bir başka sebebi de Dârü'l-muallimîn mezunlarının, maaşların yetersizliği, köylerde görev yapmalarının yüksek bir ihtimal olması ve toplum içinde öğretmenin menfî mevkiine bağlı olarak görev almamalarıdır.
9. İlköğretim programlarına yönelik iki yaklaşım tespit edilmiştir. Bütünüyle birbirine zıt olmamakla birlikte bir grup dinî ve millî eğitime ağırlık verilmesini önermekte, diğer grup ise Nizamname tarafından düzenlenmiş programın uygulamadan kaynaklanan aksaklıklarının giderilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bilhassa Said Paşa'nın program ve metot ilişkisi üzerinde durması, eğitimin bir bütün olarak ele alındığını ve bu arada Batı ile de bu açıdan temas kurulduğunu göstermektedir.

Görüleceği üzere devlet adamları tarafından yaklaşık bir asır önce tespit edilen eğitim problemlerinden bazıları, bugün karşılaşılan sorunlarla bir ölçüde paralellik taşımaktadır. Okullaşma oranı, eğitim kalitesi, öğretim program ve metotları, eğitim dili gibi konuların bugün dahi tam anlamıyla çözümlenmemiş olması; lâyiha sahiplerine ait teklif ve tavsiyelerin dikkate alınmaması, uygulamada yetersiz kalınması, dönem dönem ihtiyaçların farklı tanımlanması gibi birkaç noktaya bağlı olarak değerlendirilebilir. Fakat bir asrı aşkın bir dönem içerisinde bilhassa ilköğretime yönelik belli başlı sorunların halledilemeyerek neredeyse fasit bir daire içerisinde kalınmış olması, öncelikle eğitim politika ve icraatlarını süreklilik ve bütünlük anlayışı çerçevesinde yeniden değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı

Kısım	Rvrak	Zarf	Kart
14	1145	126	9
14	1438	126	10
14	, 2287	126	11
15	1295	74	14
18	553/510	93	38
18	1860	93	39
31.	1374	115	84
31	1937 / Mük.	45	82
35	35/23	46	95
A	21/ III-b, c, h, i, k	21	131

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Dosya	Sayı
115	39

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Dosya

	Sayı
106	53

2. Kitaplar

- Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, Sad.Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1985.
- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, 5.Baskı, Kültür Kolej yay., İstanbul 1994.
- Ayvırdı, Sâmîha, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, C.2, 2.Baskı, Damla, İstanbul 1978.
- Ergin, Osman, **Türkiye Maârif Tarihi**, C.1-2, 2. Baskı, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.5, 5.Baskı, TTK, Ankara 1988.
- Kıray, Emine, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim, İstanbul 1993.
- Koçer, Haşan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, MEB, İstanbul 1991.
- Koçi Bey Risalesi**, Zuhuri Danışman, MEB, İstanbul 1993.
- Kodaman, Bayram, **II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2.Baskı, TTK, Ankara 1991.
- Köstüklü, Nuri, **Kâzım Karabekir ve Eğitim**, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.
- Kütükoğlu, Mübahat, **Osmanlı Belgelerinin Dili**, Kubbealti, İstanbul 1994.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev.Metin Kıradı, 3.Baskı, TTK, Ankara 1988.
- Said Paşa, **Hâtırat**, C.2, Dersaadet 1328 (1912).
- Unat, Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, MEB, Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C.4, B.1, 4.Baskı, TTK, Ankara 1988.

t
f
* * * *'
c'»' j»U»
,»'j-M

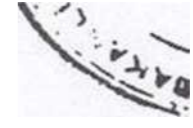
* *'

X, '-. ■ ^ " /" ^ u ~2_ ^ ~
j, f. -
, v < - ^ • * < > / - ^ ^

/ • " ūyt ^ / > - i t m * *
" ■ ' s ' S i j M -
' ' ' • ■ ae " > * ■ > ' . * * s * U C v c i S , 1 , - •
' ' ■ J C I j

E K İ : BOA.YEE, K: 31, E: 1374, Z: 115, K: 84.

Halil Paşazade Damat Mahmut Paşa imzalı 8 Nisan 1882 (19
Cemaziyelevvel 1299) tarihli arıza.

~]c Sc*i>^, •>•, ^ çK-A>.,—> ^r <- ~ uu~e>**~< 1
Vv^J/> û/ Ü-^/A> 4^ liyu*Ö4JU3*-»

••

در سایرینده ملیت و دولت و ... « 4 • # - # - * • >* >t
سعداد و صلاحتی خاترا و ... > ^ JL^) U ç/ **,

>>/>/✓/*^/ ! # ^ i — , < f > » / ^ . » ^ ^ / U # uu -
t u ; ' u > ^
; • ' " * * * • i
S*j~*V/*j*C»v> u*j!*^— 'ç:ç/ JHsaJ>fJL>-»-J-J^
u^/v>s^sl/isyC^*»^L- *ç2^>>> L*1~* *->
* . * * * * .
r - ^ t > ~
- ^ • / , * « . * " . * • .
*J~'Y VJu Ui,> t , ^
u1/L-.iH^»jtf><3i^^^ (y

0J*>s*sç.*~
— U <2\~fa -- ~ W1^ji^s +J^j^UGX'çAfit\L> Jr-
IçJ lj6* ***^~JS»P>, J/ j% *»
V1

BOA.YEE.K.3UE: ,937/M. Z: 45, K-82.

■t 10 Evlül EK 3: 1888 (4 Muharrem Said Paşa'ya ait 10 Ey
kerrer lâyiha.

d-

معروفه صو

وغير ما له مشهور ومعلوم او برون نرايد وترفله

• f • _ . . . \ . . . 0* m . 1 .

* - y < ^

ح.U11i1_> w L>^ I^ J1®* - -7—'

..!# Jj:--tf#U.u!>1»ç1^5< u* ç^y+ç54 - J U - O ^ f . .

J. LAİ 4 — - . . .

V 1 • -!£ L--MM çİA^ İJ İ « - # U , J J > t i » 1

MJJS

س

صاوم و غر صاه مبتلاو

k£» 3 1Â1 1> 'J«L

فوه ومطاه فانوه نرلهه مانت كتادي لولتجان

>yv^i^
-JU₁

<5^

İ İ*-* j ull^J> Jj^*v P.ü^vjy.ii-U*

-3 *

..* • \ • *— . . . • * * • !

4#^

+*^rçis~* U^iyi -âJ L^i

SJ

L

> u£

L' Jr U uC>>C Ul X*. w» *>* J Ū ' J £ t

س و غن

üj^>.lÂ~

>

İlÂJ I Jj lÂjç lj . Lî

•
•

Lj
^

Sosyal Bilimler

EK 4: BOA, YSRM, Nu: 106 53.

**17 Mayıs 1899 (6 Muharrem 1317) tarihli
mazbata-i maruza.**